

Юлія Грищенко

**ДИНАМІКА ТА СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ
СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
Й ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.
У БОЛГАРСЬКИХ СЕЛАХ УСРР**

У статті реконструйовано динаміку реалізації загальнодержавного курсу суцільної колективізації — насильницького утворення колгоспів, що позбавив селян права розпоряджатися своїм майном, врожаєм та інвентарем й призвів до зростання різко негативних настроїв серед широких мас населення. Наслідком примусової суцільної колективізації став Голодомор 1932–1933 рр., від якого постраждало ледь не кожне болгарське селянське господарство.

Ключові слова: суцільна колективізація, розкуркулення, Голодомор 1932–1933 рр., голод, смертність, репресії.

Масштабна соціально-гуманітарна катастрофа Голодомору 1932–1933 рр. на території радянської України посідає особливе місце у вітчизняній історії буремного ХХ століття. Фізичне винищення мільйонів українських селян штучним голодом перетворилося на цілком реальну терористичну кампанію комуністичного проводу на шляху до якнайшвидшої реалізації соціально-економічних експериментів керманичів Кремля.

Лише після визволення з-під комуністичного ідеологічного диктату стали можливими об'єктивний та неупереджений підхід до вивчення заявленої нами проблематики, поява нових тематичних напрямів, використання раніше недоступної архівної бази тощо. Історіографічний аналіз засвідчує достатньо високий рівень розробки питання передумов, меж поширення та наслідків Голодомору 1932–1933 рр. Вченими створено десятки фундаментальних праць (монографічні дослідження О. Веселової, Л. Гриневич, Ю. Котляра, С. Кульчицького, В. Марочка, О. Мовчан, Г. Папакіна, М. Шитюка та ін.), у яких розкрито причини, характер та результати суцільної колективізації в УСРР. Загальний аналіз історіографії питання висвітлив ще її один аспект — відсутність повномасштабної реконструкції наслідків соціально-економічних реформувань кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. серед етнічних меншин півдня України, зокрема, болгар. Зауважимо, що наприкінці 20-х рр. ХХ ст.

загальна чисельність болгарського населення УСРР становила понад 90 тис. осіб, яке проживало на території чотирьох національних районів — Благоевського Одеської округи, Коларівського та Ботевського Мелітопольської округи й Вільшанського Первомайської округи.

Суцільна колективізація перетворилася на системотворчий чинник планів першої п'ятирічки (1929–1932 рр.). Фактично йшлося про системну трансформацію найбільшого виробничого сектору та стрімку зміну базових соціальних виробничих характеристик найчисельнішого виробничого класу СРСР. Для болгарської громади України, що на 95% складалася з селян, суцільна колективізація перетворилася на національну катастрофу. Насильницьке утворення колгоспів позбавляло селян права розпоряджатися своїм майном, врожаєм та реманентом. Це призвело до формування різко негативних настроїв серед широких мас населення. Колгоспи виявилися не так виробничою структурою, як інструментом масового вилучення зерна, а непідсильна продрозкладка стала прелюдією Голодомору 1932–1933 рр.

Одразу після XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) в СРСР почалися хлібозаготівлі, здійснювані за допомогою силових методів. Програма дій, спрямована на досягнення «рішучого перелому в хлібозаготівлях», була викладена в директивах ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям 5, 14 січня та 13 лютого 1928 р., підписаних Й. Сталіним¹. Хлібозаготівельна кампанія зими 1928–1929 рр. розмежувала кінець нової економічної політики і початок нового комуністичного штурму. 3 липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконання загальнодержавних завдань та планів», яка легалізувала обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання.

У 1928 р. внаслідок холодної зими загинуло 52,8% площі озимини. Особливо постраждав Степ — тут втрати озимих культур сягали 85%, селяни були змушені пересіювати вдруге, а подекуди й втретє. Холодна весна та посушливе літо призвели до масової загибелі хлібів, що, звичайно, справило негативний вплив на хлібозаготівлі². Значного поширення набули т.зв. «голодні демонстрації». Відбулися вони й у болгарських поселеннях. Так, 14 червня 1928 р. близько сотні селян Тернівки увірвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали скаржитися на своє гірке життя: «Як нам не було погано за

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 279.

² *Гриневич Л.В.* Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. — К., 2013. — С. 39.

царя, — казали вони, — але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було»³.

У 1929 р. ситуація з врожаєм виявилася аналогічною. Суворозима розвіяла сподівання селян на підвищення врожайності озимих культур. Відомості оперативних зведень, датованих весною 1929 р., констатували погіршення ситуації з посівами — озимі було втрачено в Степу на 60,8%⁴. На території Коларівського району цифра втрат сягала 79%⁵. Незважаючи на ці показники, 3 липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань та планів», яка запроваджувала обов'язкові планові завдання з хлібоздачі з розверсткою за принципом самообкладання.

Всі виступи сільського населення і навіть висловлювання, спрямовані проти дій державної влади, фіксувалися співробітниками спецвідділів, які були створені при окружних виконавчих комітетах. Так, наприклад, у доповідній записці начальника Одеського окружного відділу ДПУ О. Кравця від 24 серпня 1928 р. вказувалося: «незважаючи на деяке поліпшення продовольчої ситуації на селі, куркулі у болгарських селах продовжували свою агітацію з метою компрометації дій влади на місцях. Вони зазначають проблеми у хлібозаготівлях»⁶. Наголошувалося, що в болгарських поселеннях Благоевського району селяни масово розпродують худобу через значну загибель врожаю пізніх культур. У Коларівському районі (згідно матеріалів довідки інформаційного відділу «Про недоліки у роботі місцевих органів влади з посилення хлібозаготівель та антирадянські прояви у селах» від 1 лютого 1928 р.) начальник місцевої міліції «під загрозою зброї та арештів змушував селян передплатувати селянську позику»⁷.

Стан болгарських сільськогосподарських об'єднань в Благоевському районі на 10 вересня 1928 р. демонструє така таблиця⁸:

Назва колективу	Сільрада	Загальна кількість членів	Кількість болгар	Кількість надленої землі (десятин)	Кількість робочої худоби
1	2	3	4	5	6
«Плуг і молот»	Катаржинська	81	15	218	33
«Луначарський»	—	69	14	206	20

³ Там само. — С. 280.

⁴ Там само. — С. 51.

⁵ ДАЗО. — Ф. Р-3405. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 2.

⁶ ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1593. — Арк. 41.

⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 1. — М., 1999. — С. 195.

⁸ ДАОО. — Ф. Р-969. — Оп. 3. — Спр. 513. — Арк. 10.

1	2	3	4	5	6
«Зінов'єв»	–	50	9	147	15
«Об'єднання»	–	71	12	187	35
«Іскра»	–	62	14	186	26
«Незалежність»	Мартовська	60	12	147	–
«Тарас Шевченко»	Катаржинська	73	12	138	18
ім. Леніна	–	54	15	173	32
«Раковський»	Велико-Буялицька	31	10	146	8
«Фрунзе»	–	67	18	267	22
«Червона праця»	–	106	20	462	16
«Незаможник»	–	54	8	113	12
«Іскра»	Свердловська	46	6	120	18
«Надія»	–	34	7	117	21
«Якір»	–	40	7	117	26
«Ідея»	–	31	6	114	11
«Вечірня зоря»	–	45	9	90	17
«Схід»	–	32	6	84	2
«Незаможний»	–	37	7	75	12
«Вільна праця»	–	27	6	108	37

На кінець 1920-х рр. болгари України мали значні успіхи в кооперативному русі. Неодноразовими були випадки особистих звернень болгар-переселенців до окружних колгоспних секцій щодо створення сільськогосподарських колективів. Наприклад, 1 серпня 1928 р. 11 одеських болгар клопотали організувати сільськогосподарську скотарсько-молочарську артіль. Для її успішної роботи, на їхню думку, потрібен був будинок на 10–12 кімнат, 50 десятин землі, корівник на 50 корів, льох, площею 30 мІ, а також різний реманент на суму в 1 тис. руб. Секція ухвалила позитивне рішення. Прохання болгар було передано до Сельбанку для отримання кредиту в сумі 10,5 тис. руб.⁹.

На території Благоєвського району у 1929 р. існувало 5 артелей, 46 ТСОЗів та одне виробниче товариство, які об'єднали 763 селянських володіння з 22 тракторами та 3 тис. коней¹⁰. А три найбільших колгоспи (ім. Леніна, «Комунар» та «Паризька комуна») об'єднували 1 544 га землі¹¹. В Коларівському районі на цей час площа земель колективізованих господарств складала 16%¹². У Вільшанському районі існувало на цей час 2 комуні — ім. Держинського,

⁹ ДАОО. — Ф. Р-1012. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 44.

¹⁰ Там само. — Ф. Р-969. — Оп. 3. — Спр. 591. — Арк. 10.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 426. — Арк. 11.

¹² Там само. — Арк. 97.

ім. Леніна та 4 артілі — «Іскра», ім. Свердлова, «Червоний Схід» та «Вільний орач Жовтня»¹³.

В листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми темпи усупільнення селянських господарств (20% до кінця першої п'ятирічки) і оголосив перехід до суцільної колективізації. 7 листопада 1929 р. «Правда» опублікувала статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому», яка започаткувала новий етап колективізації. Південна України була віднесена до т.зв. «першої зони». На її суцільну колективізацію відводилося півтора роки.

Перший масований удар державної машини прийшовся на хуторські господарства. 20 вересня 1929 р. була проведена нарада представників округ зі значним поширенням хутірської системи землекористування. Я. Саулевич стверджував, що «в цій найвідповідальнішій роботі ми стикатимемося з протидією куркулів, які в хуторській системі бачать для себе найкращу охорону проти соціалістичного наступу... Наша робота в хуторських місцевостях є недостатньою. Ще надто мало зроблено для того, щоб в хуторах утворити міцний блок бідняка й середняка проти куркуля»¹⁴. Виходячи з висновків наради, РНК УСРР 13 жовтня 1929 р. ухвалив постанову «Про порядок перетворення хутірських господарств при проведенні землевпорядження».

У січні 1930 р. Й. Сталін проголосив початок ліквідації куркульства як класу, закріплений постановою ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Продумана система штрафів і покарань, запроваджувана з метою «ліквідації куркульської небезпеки», надавала місцевим управлінцям широкий набір інструментів соціального нищення — від часткової конфіскації майна до виселення у східні райони країни. Застосовувалися вони в усіх без винятку болгарських національних районах. Виконуючи партійні директиви, керівництво с. Тернівка (Вільшанський район) 19 січня 1930 р. розпочало репресивні заходи проти заможних одноосібників. У 16 родин за невиконання планів хлібозаготівлі конфіскували будинки і майно. Під час розкуркулення постраждали Г. Ганчо, Д. Дмитрієв, Ф. Сербін, П. Скарлат, Г. Христо та ін.¹⁵ Через тиждень ще у 11 сімейств відібрали майно. Особливо жорстоких переслідувань зазнала сім'я Г. Ганчо, у якій на утриманні було шестеро дітей віком від одного до шести років та 83-річний батько господаря. Місцева влада

¹³ Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1. — Київ–Миколаїв, 2005. — С. 49.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 12–12 зв.

¹⁵ Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1. — С. 49.

примусово розкуркулила з подальшим виселенням О. Брятко, Д. Бузніка, І. Волчо, О. Деордієву, Я. Коча, М. Черно та ін.¹⁶.

Відомо, що у Благоевському районі в 1930 р. були розкуркулені 162 болгарські родини¹⁷, 86 сімей (371 людина) зазнали примусового виселення, 28 осіб були заарештовані та прирівняні до куркулів¹⁸. Односельці, родичі яких були вислані за межі України, нерідко виступали на їхній захист. Селяни с. Благоево після отримання листів від родичів, які опинилися в Архангельську і скаржилися на жакливі умови життя та побуту, вимагали їх повернення¹⁹. Не витримавши психологічного тиску, селяни вкорочували собі життя. У Кубанці Благоевського району М. Пенев 1 лютого 1930 р. кинувся під потяг, коли почалося розкуркулення його родини. У с. Біляєвка І. Норев через загрозу виселення вчинив самогубство²⁰. Втім, ані такі крайні форми вияву відчаю, ані «жіночі бунти» (28 лютого цього ж року жінки с. Благоево виступили «проти надмірного хлібозаготівельного плану, за повернення до села куркулів та їх родин»²¹) не спроможні були зупинити розгортання суцільної колективізації. За звинуваченням у антирадянській діяльності до Архангельської області тут було виселено родину селянина Г. Семчова з с. Кантакузівка та родину Ф. Сербіна з Тернівки²².

Втім, як не старалися районні партосередки, масового характеру колгоспний рух не набув. 11 жовтня 1928 р. після доповіді М. Лобанова (заступника голови Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (далі — ЦКНМ при ВУЦВК)) «Про незадовільний стан кооперативного руху серед нацменшин УСРР» ЦКНМ ухвалила постанову «Про конкретні практичні заходи з посилення кооперації серед нацменшин». Серед накреслених завдань ставилися: якнайшвидше збільшення кількості кооперативних товариств національних меншин; перехід діловодства, фінансової документації на мови національних меншин в усіх національних районах; утворення кредитних товариств; розгортання масової культурно-освітньої роботи серед етнічних меншин шляхом видання спеціальної літератури та плакатів; друку статутних доку-

¹⁶ Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. — Миколаїв, 2008. — С. 102.

¹⁷ ДАОО. — Ф. Р-1651. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 2.

¹⁸ ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2456. — Арк. 282, 290.

¹⁹ Там само. — Спр. 2457. — Арк. 160.

²⁰ Там само. — Спр. 2452. — Арк. 169.

²¹ Одесский мартиролог: данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3. — Одесса, 2005. — С. 550.

²² Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1. — С. 50.

ментів кооперативних об'єднань мовами етнічних меншин, зокрема, болгарською²³.

Питання про практичне обслуговування населення нацменшин рідною мовою вирішувалося через залучення до деяких окружних союзів сільськогосподарської та споживчої кооперації інструкторів зі знанням мови нацменшини. Ще у 1926 р. працювало два німецьких інструктора (у Маріуполі та Одесі), два польських (у Коростені та Волині) та один болгарський (у Мелітополі)²⁴.

З метою заохочування входження етнічних меншин до кооперативних об'єднань з 1928 р. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації почала проводити трьохмісячні курси підготовки керівних кадрів колгоспної кооперації. Робота курсів була розрахована на двомісячний цикл (липень–серпень щороку). Для підготовки інструкторів округ при Київському кооперативному інституті передбачалося організувати центральні річні курси²⁵. Болгарська секція окружних курсів працювала в Мелітополі. В 1930 р. через них пройшли 42 представника болгарських сіл Мелітопольської та Одеської округ²⁶. З 1930 р. на території болгарських національних районів діяли курси з ліквідації агрономічної неписьменності. Йшлося передусім про поширення відповідних знань серед членів колгоспів. Реалізація цієї мети була покладена на мережу сільбудів, хат-читалень та лікнепів, у які постачалася спеціальна література, зокрема, брошури «Соціалістична реконструкція сільського господарства», «Суцільна колективізація та ліквідація куркуля», «Довідник з сівозміни», «Агромінімум», «Підготовка насіння до посівів» тощо²⁷.

Активізації кооперативного руху, на думку більшовиків, мала сприяти їхня підтримка кредитами, забезпечення технікою та посівним матеріалом. Ще у 1924 р. був затверджений перелік заходів з «забезпечення найкращого обслуговування системою сільськогосподарського кредиту господарств національних меншин». ЦКНМ уважно стежила за тим, аби документація в кредитних товариствах нацменів велася національними мовами. Архівні джерела фіксують на початок 1930 р. 179 сільськогосподарських національних кредитних товариств (з них 14 болгарських) з 125 тис. членів²⁸. За 1925–1926 рр. Одеське товариство сільськогосподарського кредиту «Сельбанк» видало кредитів на суму 159 тис. руб. (болгарам — 30,5 тис.)²⁹. На території Ботевського та Коларівського районів у

²³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 15–15 зв.

²⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 338. — Арк. 15.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 32–33.

²⁶ Там само. — Спр. 473. — Арк. 1.

²⁷ ДАЗО. — Ф. Р-3405. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 3–5.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 473. — Арк. 1.

²⁹ ДАОО. — Ф. Р-969. — Оп. 3. — Спр. 466. — Арк. 48.

1927 р. існувало 9 сільськогосподарських кредитно-кооперативних товариств, до яких входило 4 167 членів. Економічна ефективність товариств стало зростала. Так, поголів'я коней за 1926–1927 рр. зросло з 16,6 тис. до 22,2 тис., овець — з 84,4 тис. до 87,3 тис. Поголів'я великої рогатої худоби, навпаки, зменшилося (через обмін населенням корів на коней) — з 18,6 тис. до 16 тис.³⁰ При Одеському відділенні «Сельбанку» на 1 квітня 1929 р. існувало 2 болгарські сільськогосподарські кооперативні товариства. Рівень кооперування бідняцьких господарств округи складав 54,4%, середняцьких — 41,2%, заможних — 4,1%³¹.

Серед інструментів популяризації кооперативного руху чільне місце відводилося агітаційно-пропагандистським кампаніям, зокрема, «соціалістичним змаганням». Договори про соціалістичні змагання були укладені між Коларівським і Ботевським районами до їх об'єднання у вересні 1930 р.³² та між Вільшанським і Добровеличківським (на той час — район Первомайської округи з переважачим українським населенням) районами у 1929 та 1930 рр.³³ За результатами 1929/30 госп. р. у галузі соціалістично-культурного будівництва та весняної посівної переміг Коларівський район, показники Ботевського були вищими у колективізаційному русі та будівництві кооперативів³⁴.

Більшість сільського населення не бажала змінювати форми господарювання. Проголошення суцільної колективізації селяни сприйняли не просто з недовірою — вони категорично виступили проти неї. Значного поширення набули антирадянські селянські виступи — т.зв. «хресні походи», спрямовані на збереження існуючого господарського укладу. Селяни Благоевського району на початку березня 1930 р. саботували польові роботи, а в с. Благоево знищили клуню з 500 пудами посівного матеріалу³⁵. У с. Куяльник за опір колективізації було заарештовано дев'ять осіб³⁶. У квітні повстанці с. Свердлово, об'єднавшись з протестувальниками з Благоево, вимагали звільнення керівниці повстанського загону Дарини Варгарак, засудженої до восьми років ув'язнення за антирадянську агітацію³⁷. У Кубанці протести селян переросли у винищення худоби — тільки у квітні 1931 р. було знищено 85 голів³⁸. Подібні

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 222–223.

³¹ Там само. — Спр. 473. — Арк. 4.

³² ДАЗО. — Ф. Р-3408. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 3.

³³ ДАКО. — Ф. Р-4543. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 27.

³⁴ ДАЗО. — Ф. Р-3408. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 4–6.

³⁵ ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2456. — Арк. 21.

³⁶ Там само. — Арк. 56.

³⁷ Там само. — Спр. 2455. — Арк. 73.

³⁸ Там само. — Арк. 136.

випадки фіксувалися і в інших болгарських селах — Сverdлово, Куяльнику та Благоєво³⁹.

Долаючи запеклий опір селянства, на квітень 1929 р. на території Одеської округи кількість колгоспів досягла 57, до яких входило 1 574 господарства. У листопаді цього ж року існувало 149 колективних об'єднань, з них: 62 ТСОЗи, 13 артільей та 74 колгоспи (до яких входило 1 842 господарства). Рівень колективізації господарств сягнув 21% від їх загальної кількості. Середній розмір землекористування на ТСОЗ становив 167 га, артіль — 169 га, колгосп — 263 га⁴⁰.

1931 рік також позначився антирадянськими акціями в болгарських селах, спричиненими запровадженням у життя постанови РНК УСРР «Про посилення хлібозаготівель та боротьби з куркулями» від 31 січня 1931 р.⁴¹. Масові виступи відбулися у с. Сverdлово (т.зв. «березневі події Сverdлова»). Населення Кубанки, Павлинки та Ульяновська Благоєвського району активно агітувало проти проведення хлібозаготівель, колективізації та виселення куркулів-односельців⁴².

У довідці ДПУ УСРР «Про хід хлібозаготівель в Україні» (28 грудня 1931 р.) зазначалося, що, починаючи з вересня відзначалося систематичне невиконання плану. За відомостями Союзхліба на кінець року план був виконаний лише на 78,7%⁴³. У Коларівському районі план артілі «Пролетарій» складав 2,56 тис. ц зерна, було зібрано 3,5 тис. ц. Після виконання хлібозаготівельного плану в артілі на 351 їдця, 45 коней та 2 корів, лишилося 78 ц збіжжя⁴⁴. Вже тоді цілі родини почали голодувати⁴⁵. Виконання плану хлібозаготівель у наступному 1932 р. у болгарських районах становило 67,7%⁴⁶.

З квітня по вересень 1931 р. А. Дівіджієв (член болгарської секції ЦКНМ) провів обстеження національних районів півдня України (з болгарських був обраний тільки Благоєвський). Звітні матеріали, підготовлені за результатами інспекції, містять важливу господарську інформацію. В них, зокрема, зафіксовано, що посівна площа району зросла з 31,05 тис. га в 1929 р. до 38 тис. га в 1930 р. Посівна кампанія осені 1929 р. була виконана на 88%, весни 1930 р. —

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 393. — Арк. 105.

⁴⁰ Там само. — Спр. 456. — Арк. 3, 28.

⁴¹ ДАЗО. — Ф. Р-3405. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 50–52.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 561. — Арк. 104.

⁴³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 3. — М., 2001. — С. 749.

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5751. — Арк. 16.

⁴⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 3. — С. 751.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5751. — Арк. 18.

на 90%, осені 1930 р. — на 105%. Попри високі показники виконання планів, фіксувалися низькі і несвоєчасні темпи збору врожаю, зменшення його загальної кількості (на 20%), відсутність трудової дисципліни та низький рівень задіяності МТС у сільськогосподарських роботах⁴⁷. На кінець 1931 р. план хлібозаготівель у районі був виконаний лише на 71%.

Ані для районного партійно-радянського проводу, ані для нацменпрацівників не було таємницею, що зростання рівня колективізації зворотно-пропорційне економічному зростанню. Новостворювані колгоспи потерпали від господарських негараздів та безгосподарності. Село економічно деградувало. Проблема економічного та організаційного супроводу колективізаційних процесів постійно обговорювалася в центрі і на місцях. У червні 1932 р. була проведена Всеукраїнська нарада серед болгар, де обговорювалися питання організаційного зміцнення колгоспів⁴⁸. Брак кваліфікованих керівників колгоспних господарств та МТС справляв, як зазначалося, негативний вплив на темпи розвитку колективного руху в болгарських районах. І це, незважаючи на те, що показники посівної кампанії та хлібозаготівлі 1931/1932 рр. були виконані в Коларівському районі на 107%, у Благоевському — на 104%, у Вільшанському — на 99,2%⁴⁹. У звіті інспектора О. Леснікова, датованому початком літа 1932 р., зазначалося, що «значні досягнення Благоевського району перекреслюють незадовільні показники Коларівського та Вільшанського районів через недостатнє керівництво та неправильну організацію праці селян»⁵⁰. Звіт містив як загальнопоширені в той час декларації, так і конкретні пропозиції: систематично відслідковувати виконання рішень ВКП(б) зі створення у колгоспах спецбригад, покращити оснащеність агротехнікою та продовжити боротьбу з куркульством як класом.

Архівні джерела засвідчують, що болгарські національні райони міцно тримали третю сходинку на всіх етапах колективізації після німецьких (79,6%) та грецьких (74,2%) — 73,9%⁵¹. На кінець 1931 р. цей показник становив 78,2%⁵². На початку 1932 р. в УСРР (без врахування Молдавської АСРР) було 1 416 колгоспів, серед яких 81 болгарський (11 076 об'єднаних господарств та 105 тис. га ріллі)⁵³. В Коларівському районі було усього 7 257 госпо-

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 561. — Арк. 103–103 зв.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 586. — Арк. 10.

⁴⁹ Там само. — Арк. 57; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4553. — Арк. 62.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 586. — Арк. 49.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 552. — Арк. 7.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4553. — Арк. 8 зв.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 551. — Арк. 26.

дарств та 75,4 тис. га земель (82,7%), Благоевському — 2 718 з 24 тис. га землі (86,4%), Вільшанському — 1 101 з 3,5 тис. га земель (70%)⁵⁴. Посівні площі зросли у Коларівському районі з 80,5 тис. га у 1928 р. до 109,5 тис. у 1931 р., у Благоевському — з 33,2 тис. га до 35,2 тис. га⁵⁵. Найбільшими болгарськими колгоспними об'єднаннями стали ТСОЗ «Гігант» скотарсько-зернового напрямку (496 господарств та 4,9 тис. га землі), артіль «Дружба» зернового напрямку (585 господарств та 7,2 тис. га землі) Благоевського району та артіль «Коларове» зернового напрямку (746 господарств та 6,2 тис. га землі) Коларівського району. Якщо ж говорити про якісні показники, то, за твердженням заступника голови ЦКНМ Д. Маца (березень 1932 р.), «болгарські райони були мало не на останньому місці. Тут на один колгосп припадало 52 господарства та 510 га ріллі»⁵⁶.

Г. Єфіменко вважає, що масштабні соціально-економічні зміни, які реалізовувалися в країні, стали причиною того, що робота серед етнічних меншин поступово відсувалася на другий план. Пріоритетною ставала стратегія посиленої більшовізації суспільства, а не врахування особливостей життя окремих етносів⁵⁷.

Розкуркулення, примусова колективізація та, як наслідок, загальне зростання невдоволення спричинили повторну хвилю емігрантського руху серед етнічних меншин загалом і болгарської зокрема. Реагуючи на неї, ЦК КП(б)У розіслав по усіх національних районах циркуляр з вимогою посилити масово-політичну роботу з метою послаблення відтоку емігрантів за кордон⁵⁸.

Першопрчиною загальносоюзного голоду 1932–1933 рр., який став явно неочікуваним і небажаним явищем для влади, як вважає С. Кульчицький, була спроба «переходу держави-комуни від ринкових до позаринкових форм економічних відносин між містом і селом»⁵⁹. На практиці це означало відмову від придбання сільськогосподарської продукції на користь її примусового вилучення.

Усвідомивши масштаби голоду в УСРР, який лютував тут з першої половини 1932 р., Харків вживав заходи із надання продовольчої допомоги населенню. Так, на звернення Одеського

⁵⁴ Там само. — Спр. 552. — Арк. 18.

⁵⁵ Там само. — Спр. 586. — Арк. 48.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 552. — Арк. 9, 42.

⁵⁷ *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) / Геннадій Єфіменко // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 87; Його ж. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Український історичний журнал. — 2000. — № 4. — С. 38.

⁵⁸ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 401.

⁵⁹ *Кульчицький С.В.* Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — К., 2013. — С. 76.

обласного комітету «Про надання продовольчої допомоги районам області, що перебували у найбільш скрутному становищі» рішенням ЦК КП(б)У 25 травня 1932 р. було виділено 11,4 тис. банок консервів, а для дітей — 9,1 тонн крупи та кондитерських виробів. Аналогічна допомога надавалася і постраждалим болгарським селям сучасної Дніпропетровської області⁶⁰. Втім, якісного впливу на катастрофічний стан виробничих сил такі разові акції справити не могли.

Зростання масштабів лиха жодним чином не вплинуло на обсяги планів хлібозаготівель, виконання яких вимагало керівництво СРСР. У доповіді Миколаївського міськкому КП(б)У (30 лютого 1932 р.) говорилося про «зобов'язання ... Тернівської болгарської сільради оштрафувати артіль «Новий шлях» за невиконання завдань по хлібоздачі грошима у розмірі ринкової вартості недовиконаної частини зобов'язань цього колгоспу, попередивши останніх, що якщо ними не буде в найближчі дні повністю виконане завдання по хлібозаготівлі, до них будуть застосовані всі заходи, передбачені законом»⁶¹. Однак, гнівні ухвали виконкомів і партосередків нічого не спроможні були змінити по суті: хліба у селян на той час просто не було. Виконання планів хлібозаготівель у Коларівському районі за 1932–1933 рр. не перевищувало 25,4%⁶². 4 жовтня 1933 р. у директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) керівництву України «Про безумовне виконання плану хлібоздачі» наголошувалося «про невиконання плану хлібоздачі по Україні у таких районах: ... Благоевському Одеської області та ... Коларівському Дніпропетровської області»⁶³. Що стосується Вільшанського району, то тут «врожай 1932 р. був настільки бідним, що його обсяги навіть не могли забезпечити хлібом тих, хто його збирав. План хлібоздачі державі не виконаний. Вже восени 1932 р. населення сіл сидить на всяких мамалигах, коржиках з кукурудзяного борошна, дрібній картоплі... А бригади все прощупують при обшуках, кожен куток. Були випадки, коли забирали останню торбинку зі жменю квасолі»⁶⁴.

Насильницька колективізація, підкріплена репресивною хлібозаготівельною кампанією 1932 р., призвела до деградації сільського

⁶⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 175, 187.

⁶¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область. — Миколаїв, 2008. — С. 9.

⁶² ДАЗО. — Ф. Р-3405. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 18.

⁶³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 3. — С. 804.

⁶⁴ ДАКО. — Ф. Р-7177. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 90.

господарства і, як наслідок, Голодомору 1933 р. Зосередимо увагу на болгарському сегменті цієї трагічної сторінки історії України.

У протоколі німецького консульства «Про економічний рік 1932 в Україні» зазначалося, що «радянський уряд будує соціалістичну модель розвитку господарства країни засобами адміністративного та економічного тиску. Ця модель негативно впливає на розвиток фермерських господарств національних меншин України». Аналогічний за змістом документ наступного 1933 р. містив різкі оціночні формулювання щодо більшовицької економічної політики, яка безпосередньо торкалася етнічних меншин: «позиціям нацменшин України було завдано непоправної шкоди. Уряд України не до кінця розуміє масштабність невідворотного процесу, який почався. Голод остаточно повернув думки населення на звільнення від більшовицької влади»⁶⁵.

Одним з найжахливіших заходів в історії політики репресій ВКП(б), спрямованої проти селянства, стало запровадження режиму т.зв. «чорних дошок». В деяких селах саме за їх «допомогою» відпрацьовувалася та удосконалювалася технологія терору голодом. Занесення на «чорну дошку» колгоспів, сіл, районів чи окремих осіб означало комплексне застосування найефективніших, з точки зору вождів, інструментів фізичного та морального впливу на селян — конфіскації запасів їжі, блокування позбавлених їжі селян у селах, повної інформаційної блокади та надання державою фуражного та насінневого зерна через 3–4 тижні після конфіскації⁶⁶. Страхітлива трагедія занесення на «чорні дошки» не оминула й болгарські колгоспи. В 1932–1933 рр. колгосп ім. Коларова (с. Коларівка), колгоспи «17 МОПР», «Червоний партизан» і «Комінтерн» (с. Преслав)⁶⁷, «Більшовик» (с. Зеленівка) Коларівського району⁶⁸ стали жертвами цієї людиноненависницької технології.

Масштаби Голодомору в болгарських районах УСРР вражають. Начальник Дніпропетровського обласного відділу ДПУ Я. Краукліс 5 березня 1933 р. повідомляв про масові факти голоду в Коларівському районі. В с. Тернівка померло 35 колгоспників, 100 лежали пухлими. У сім'ї Младенова, котрий відробив 610 трудоднів, від

⁶⁵ Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. — Sonnenbuhl, 1988. — S. 145–146, 264.

⁶⁶ Кульчицький С.В., Якубова Л.Д. Донеччина і Луганщина у XVIII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. — К., 2015. — С. 364.

⁶⁷ Панакин Г.В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). — К., 2013. — С. 111.

⁶⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область. — Запоріжжя, 2008. — С. 805.

голоду померло троє дітей. Діти повмирали і в родинях колгоспників Дилова та Янколова⁶⁹.

Серія інтерв'ю, проведена під час підготовки документального видання «Голодомор 1932–1933: запорізький вимір» з мешканцями смт. Якимівка та сс. Олександрівка Якимівського району, сс. Ботево, Федорівка, Богданівка, Гірсівка Приазовського району, сс. Преслав, Гюнівка, Радолівка Приморського району Запорізької області (вони входили до болгарського Коларівського району) виявила, що Голодомор охопив болгарське населення сучасної Запорізької області. За свідченнями опитаних, практично не було жодної родини, яку б він обійшов стороною⁷⁰.

У Вільшанському районі (с. Тернівка) члени місцевої комуни ім. Леніна в листі до редакції газети «Шлях індустріалізації» (7 березня 1933 р.) писали: «Повідомляємо, що члени комуни дуже голодують, вже чотири дні як не бачать навіть крихти хліба. Просимо миколаївські організації звернути на це увагу та надати негайну допомогу»⁷¹. Як повідомляв відомий краєзнавець Кіровоградщини А. Добров, «у с. Вільшанка в березні 1933 р. почали з'являтися пухлі люди, почався мор. Люди похилого віку, відчуваючи прихід смерті, самі йшли на кладовище, де розміщувався будиночок, й десятками в ньому помидали. Вимидали цілі вулиці. Ховали людей у братських могилах, які були відкриті кілька днів, безперервно поповнюючись померлими». Також він описував т.зв. «перукарів» — селян, які «чекаючи визрівання хлібів врожаю 1933 р., нишком виходили в поля, зрізали доспілі колоски, приносили їх додому, терли, варили та їли». Таких «стригунів», за даними А. Доброва, відловлювали та саджали до в'язниць на термін до трьох років⁷².

Аналогічною була ситуація і на території Благоевського району. 21 травня 1933 р. у с. Благоево 16 жінок, які працювали у колгоспі для того, щоб рятувати свої родини від голоду, розібрали худобу з корівників⁷³. Загальна чисельність померлих від голоду за 1933 р. у с. Куяльник становила 20 осіб, Благоевому — 32, Романівці — 107⁷⁴.

Навіть позбавлені реальної об'єктивності партійні звіти засвідчують, що на початок березня 1933 р. голод охопив як мінімум 40 із 45 сільських районів Дніпропетровщини, де на той час проживало

⁶⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 528–529.

⁷⁰ Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. — Запоріжжя, 2008. — С. 14.

⁷¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 797.

⁷² ДАКО. — Ф. Р-7177. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 90–92.

⁷³ Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка. — К., 2008. — С. 80–81.

⁷⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. — Одеса, 2008. — С. 787, 911, 923.

3,2 млн. осіб⁷⁵. Що ж до болгарських сіл, матеріали зведення інформаційного сектора інструкторського відділу ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. «Про факти голоду і недоїдання по окремих областях республіки» повідомляли: у Дніпропетровській області чисельність голодуючих постійно зростає, найбільше — у Високопільському, Мелітопольському, Коларівському та Павлоградському районах⁷⁶.

Політичне керівництво СРСР усіма методами прагнуло приховати від власної та світової громадськості масштаби голоду. Табу поширювалося навіть на вживання самого слова «голод» у документах партійних і державних органів, тим паче — у засобах масової інформації. Порушників заборони карали ув'язненням. Так, мешканку с. Тернівка Г. Стоєву засудили до ув'язнення у концтабір за «розповсюдження чуток про голод»⁷⁷.

Необхідність налагодження обліку селян, які шукали порятунку від суцільної колективізації, насильницьких хлібозаготівель та Голодомору, як зазначала Т. Вронська, викликала до життя ідею паспортизації населення Радянського Союзу⁷⁸. 31 грудня 1932 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по УСРР та обов'язкової прописки паспортів», згідно якої було затверджено положення про паспорти з дорученням міліції протягом десяти днів підготувати інструкцію по їх видачі. Наступним кроком у процесі паспортизації стала постанова РНК СРСР від 20 березня 1933 р., яка визначила УСРР як одну з перших у черзі на паспортизацію, яка повинна була завершитися до 1 жовтня 1933 р. Паспортна система запроваджувалася, зокрема, у населених пунктах, які були районними центрами, на всіх новобудовах, на транспорті і в радгоспах, а також в населених пунктах, де розміщувалися МТС. Закладені законом норми паспортизації дають зрозуміти, що цей процес не оминув і болгарські національні райони півдня України. Так, наприклад, Коларівським районним комітетом КП(б)У 23 травня 1933 р. була прийнята постанова «Про проведення паспортизації на території Коларівського району». Згідно цього документу, паспортизацію планувалося провести за кілька етапів, зокрема: з 15 червня до 8 липня 1933 р. — у с. Коларівка та існуючій там МТС; з 18 липня до 1 вересня 1933 р. — у Ботевому та МТС; з 1 по 17 вересня 1933 р. — у решті сіл та об'єктів району⁷⁹.

⁷⁵ Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. — К., 2007. — С. 59.

⁷⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 387.

⁷⁷ Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. — С. 103.

⁷⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 630.

⁷⁹ ДАЗО. — Ф. П-267. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 17.

Для спрощення та прискорення процесу видачі паспортів директорів усіх МТС та радгоспу «Вільний» зобов'язали надати до сільрад району списки осіб, старших 16 років. У кожному населеному пункті, де планувалася видача паспортів, створювалися т.зв. «паспортні столи» з двох бригад (до кожної з них входило 20 осіб технічного персоналу та один представник від районного комітету партії)⁸⁰.

Голодомор, який охопив всю територію УСРР, не обираючи собі жертв за національною ознакою, став справжньою трагедією для всього населення України, незалежно від його етнічної приналежності. Загальна чисельність померлих від голоду становить за різними підрахунками від 4 до 6 млн. осіб, з яких 10% становили представники етнічних меншин⁸¹. Тотальна нестача або й повна відсутність в «офіційних» архівних документах відомостей про хід голоду в болгарському селі та демографічні втрати населення змушують дослідників переважно оперувати джерелами «усної історії» — свідченнями тих, хто вцілів. Втрати болгарського населення складають, за неповними даними, 7,7 тис. осіб (з них 7,5 тис. селян та 200 місцевих жителів)⁸². Болгарський Вільшанський район, згідно відомостей перепису населення 1937 р., увійшов до числа районів УРСР, які зазнали найбільших демографічних втрат у порівнянні з даними попереднього перепису 1926 р. — населення району зменшилося до 22,3 тис. осіб⁸³.

Колективізація перетворилася на альфу й омегу селянської політики більшовиків у 1930–1932 рр. Починаючи з 1933 р., коли виснажені Голодомором селяни перестали чинити спротив владі і вже не становили небезпеки для радянської системи, кардинально змінилася й національна політика країни. Минулі поступки у національно-культурному будівництві тепер вже стояли на перешкоді зміцненню тоталітарної системи і гальмували централізацію держави та уніфікацію її соціокультурного життя⁸⁴.

⁸⁰ ДАЗО. — Ф. П-267. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 43–44.

⁸¹ *Марочко В.І.* Голодомор 1932–1933 років в УСРР // *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г–Д. — К., 2004. — С. 145.

⁸² *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2008. — С. 413.

⁸³ *Кульчицький С.В., Єфіменко Г.Г.* Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. — К., 2003. — С. 83.

⁸⁴ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 217.

ГРИЩЕНКО Ю. Динамика и социально-экономические последствия сплошной коллективизации и Голодомора 1932–1933 гг. в болгарских селах СССР. В статье реконструирована динамика реализации общегосударственного курса сплошной коллективизации — насильственного образования колхозов, лишивший крестьян права распоряжаться своим имуществом, урожаем и инвентарем и приведшего к росту негативных настроений среди широких масс населения. Следствием принудительной сплошной коллективизации стал Голодомор 1932–1933 гг., от которого пострадало практически каждое болгарское крестьянское хозяйство.

Ключевые слова: сплошная коллективизация, раскулачивание, Голодомор 1932–1933 гг., голод, смертность, репрессии.

GRISHCHENKO Y. Dynamics and socio-economic consequences of continuous collectivization and the Holodomor 1932–1933 in the Bulgarian villages of the USSR. The article reconstructs the dynamics of the implementation of the nation-wide course of solid collectivization, the forced formation of collective farms, which deprived the peasants of the right to dispose of their property, crop and inventory, and led to an increase in negative sentiments among the broad masses of the population. The consequence of compulsory continuous collectivization was the Holodomor of 1932–1933, which affected virtually every Bulgarian peasant farm.

Key words: continuous collectivization, dekulakization, Holodomor 1932–1933, famine, mortality, repression.

References

Danylenko V. M., Kas'ianov G. V. & Kul'chyts'kyj S. V. (1991). *Stalinizm na Ukraini. 20–30-i roky*. Kyiv. [in Ukrainian].

Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky. (2003). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy. (2007). Pyrih, R. (Comp.) Kyiv: “Kyiv Mohyla Academy” Publishing House. [in Ukrainian].

Holodomor 1932–1933: zaporiz'kyj vymir. (2008). Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].

Hrynevych L. (2013). *Holod 1928–1929 rr. u rad'ians'kij Ukraini*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Kotliar, Yu. V. and Mironova I. S. (2008). *Holodomory 1921–1923 rr. ta 1932–1933 rr. na Pivdni Ukrainy: etnichnyj ta mizhnarodnyj aspekty*. Mykolaiv: Vydavnytstvo MDHU im. P. Mohyly. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyj, S. V. (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. iak henotsyd: trudnoschi usvidomlennia*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyj, S. V. (2013). *Ukrains'kyj Holodomor v konteksti polityky Kremlia pochatku 1930-kh rr*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyj, S. V. and Yakubova, L. D. (2015). *Donechchyna i Luhanschyna u XVIII–XXI st.: istorychni faktory j politychni tekhnolohii formuvannia*

osoblyvoho ta zahal'noho u rehional'nomu prostori. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Kul'chyt's'kyj, S. V. and Yefimenko, H. H. (2003). *Demografichni naslidky Holodomoru 1933 r. v Ukraini. Vsesouznuj perepys 1937 r. v Ukraini: dokumenty ta materialy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Marochko, V. I. (2004). Holodomor 1932–1933 rokiv v USRR. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Tom 2: H–D*. (pp. 145–146). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Marochko, V. I. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].

Marochko, V. I. and Movchan, O. M. (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: khronika*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Mykolaivs'ka oblast'. (2008). Mykolaiv: Shamraj. [in Ukrainian].

Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Odes'ka oblast'. (2008). Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].

Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Zaporiz'ka oblast'. (2008). Zaporizhzhia: Dyke pole. [in Ukrainian].

Odesskij martirolog: dannye o repressirovannyh Odessy i Odesskoj oblasti za gody sovetskoj vlasti. (2005). Koval'chuk L. and Razumova G. (Comps.) Vol. 3. Odessa: OKFA. [in Russian].

Panibudlasky V. F. (Ed.). (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist. Dokumenty i materialy. Dovidnyk. 2 vols*. Kresina I. O. (Comp.). Vol. 2. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].

Papakin H. V. (2013). “Chorna doshka”: *antyselians'ki represii (1932–1933)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Reabilitovani istorieiu. Mykolaivs'ka oblast': 5 vols. (2005). Vol. 1. Kyiv–Mykolaiv: Svitohliad. [in Ukrainian].

Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy v 5 tomakh (1999). Vol. 1. Moskow: ROSSPEN. [in Russian].

Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy v 5 tomakh (2001). Vol. 3. Moskow: ROSSPEN. [in Russian].

Yefimenko H.H. (2000). Zminy v natsional'nij politytsi TsK VKP(b) v Ukraini (1932–1938). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 2, 82–93. [in Ukrainian].

Yefimenko H.H. (2000). Zminy v natsional'nij politytsi TsK VKP(b) v Ukraini (1932–1938). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 4, 37–47. [in Ukrainian].

Zlepko, Dmytro. (Ed.) (1988). *Der ukrainische Hunger-Holocaust. Sonnenbühl: Verlag Helmut Wild*. [in German].